

LIVIVS MAGYARUL*

A magyar klasszika-filológiának sok évtizedes tartozását törleszti Muraközy Gyula, amikor folyamatosan, és nálunk szokatlanul gyors egymásutánban bocsátja közzé Livius fennmaradt könyveinek fordítását. Az első négy könyvet magába foglaló első kötet, a tragikusan fiatalon elhunyt Kis Ferencné munkája, 1963-ban jelent meg, a második rész (5–10. könyv) már Muraközy Gyula tollából 1969-ben, és most a fordító szorgos munkája révén már a 35. könyvig terjedő ötödik kötet van a kezünkben. Az egész fennmaradt liviusi életmű ezek szerint 7 kötetben fog a rövides jövőben megjelenni. A római történetírás ha nem is «legnagyobb» — de feltétlenül legátfogóbb munkásságú és legnagyobb hatású képviselőjének magyar nyelven való megszólaltatása önmagában is olyan teljesítmény, amely pusztán megléténél fogva minden történelmi érdeklődésű olvasó háláját érdemli ki. De siessünk hozzátenni, hogy a fordítás — azon felül, hogy «elkészült», ill. a belátható jövőben készen lesz, ami önmagában is nagy érdem — színvonala révén is minden elismerésre méltó. A fordító nemcsak latinul tud kiválóan, hanem magyar stílusa is élvezetes, olvasmányos. Fordítói módszere nagyjából annak felel meg, amit más alkalomból «értelmező jellegű» fordításnak neveztem (vö. Antik Tan. 19 [1972] 274 skk.). Hűséges a szöveghez, annak minden árnyalatát, hangulati rezonanciáját is igyekszik reprodukálni — de nem ragad meg a szószerinti szövegél. Nem szavakat akar fordítani — hanem értelmet, kontextust; az eredeti szöveg egyes szavainak és szókapcsolatainak asszociációs körét is érzékeltetni akarja — általában sikerrel. E tekintetben Livius fordítója nyilván kedvezőbb helyzetben van, mint akár Tacitusé, akár Sallustiusé: mert ezek az auctores szándékolatlanul archaizáltak, s így latin szövegük amennyire költői és művészi hangulatú, annyira mesterkelte benyomást is kelthet — nem véletlen, hogy Tacitusszal szemben, ha indokolatlanul is, felvetődhetett a «manierizmus vádja» (vö. Borzsák I., A római manierizmus kérdéséhez, Ant. Tan. 20 (1973), 146 skk.).

Livius latinsága azonban nemcsak «könnyebb» a tacitusinál, hanem (a kettő nyilván elválaszthatatlan egymástól) közelebb is állt saját kora emelt szintű társalgási nyelvéhez. Nagyjából ezt fejezhette ki az antik kritikusai által is bírált és kiemelt sokat emlegetett «laetea ubertas». Ha tehát a fordító Liviuszt a mai magyar irodalmi nyelven, archaizálás nélkül, szólaltatja meg, nemcsak a mai olvasó számára könnyíti meg a két évezredes szöveg megértését, hanem Livius stílusát is hűségesen érzékelteti. Ezen felül is érdemes általában kiemelni a számos ötletes megoldást, stíláriis letalálást, amely a latin szöveget magyar változatában is élvezetes olvasmánnyá teszi. Csak egy-egy példa (itt és a továbbiakban csak az utolsó, 5. kötet, azaz a 31–35. könyv anyagára hivatkozom): 32, 11, 5: *cum magis vellet credere quam auderet*: «... szeretett volna hinni, de nem mert bízni»; uo. 21, 29 *ne . . . exemplo simus*: «nehogy mi szolgáljunk elriasztó például»; 35, 32, 13: *consilia calida*: «forró fejvel hozott döntések»; uo. 33, 3: . . . *Romanos iusta ac prope necessaria sumpturos arma*: «ha a rómaiak fegyvert ragadnak, ezt jogosan s szinte kényszerből teszik». Ez a néhány, találmányra kiragadott példa azt is érzékeltetheti, miben látja a recenzens az általa korábban «értelmező jellegű»-nek nevezett fordítási metódus lényegét és feladatát.

Ha egy recenzióban méltatás és bírálat aránya megfelelne az ismertetett munka érdemei és hiányosságai közötti arálynak, még hosszasan kellene felsorolni mindazt, amiben recenzens a fordítóval egyetért, és csak azután rátérni azokra a mozzanatokra, amelyekben a fordító eljárásával nem tud egyetérteni, vagy abban hibákat kénytelen felfedezni és szóvá tenni. De a recenzió műfaja és gyakorlati célja is azt sugallja, hogy az elismerő szavak általánosságban hangozzanak el — a vitatható megoldásokkal szembeni kifogások pedig részletesebb indokolást kapjanak. Ha tehát a továbbiakban ezekre a vitatható vagy hibásnak tűnő megoldásokra vonatkozó észrevételek lesznek túlsúlyban — ez korántsem homályosíthatja el azt a megérdemelt elismerést, amely az eddigiekben a fordító kiváló teljesítménye iránt kifejezésre jutott.

A kelleténél több elsősorban a *tulajdonnevek* reprodukálásában tapasztalható hiba vagy pontatlanság. Teljesen egyetértünk a fordítóval abban, hogy a nem-latin, főként görög tulajdonneveket a Livius által használt latinus névformában közli. De mind a latin, mind az egyéb nevek közlésében így is elég sok a hiba. Bosszantó, hogy a II. macedon háború római hadvezérének nevét szinte következetes tévedéssel T. Quinctius *Flamininus*-nak írja — *Flamininus* helyett (pl. 31, 1; 31, 49; 32, 7 — itt kétszer is —; 32, 8 stb.). A többszöri ismétlődés kizárja azt, hogy itt csak a sajtóhiba ördöge lett volna bűnös.

* Titus Livius: A római nép története a város alapításától. I–V. Ford. Kis Ferencné, Muraközy Gyula. Bp. 1963–74. Európa könyvkiadó.

Ugyanígy téves Aristaetus — Aristaenus (Aristainos) helyett 32, 20-ban és többször is — bár később a nevet már helyesen írja át. 31, 40-ben Tappalus — Tappulus helyett; 32, 21-ben Cleomenes — Cleomedon helyett (bár másutt ez a név is helyesen fordul elő); 32, 21: Dymas — a Dymas városnév többes accusativusa; 32, 23: Lichaeum Lechaeum (Léchaion) helyett. Végül csúnya félreírás 34, 58, 13-ban Aetolia — a kisázsiai *Aeolis* helyett. Mivel sok történész (talán még ókortörténész is) kényelmi okokból Liviusat átnevezve a fordításra fog támaszkodni — a nevek precíz írására nagyobb figyelmet kell fordítani.

Egy másik eléggé általános probléma a *szakkifejezések*, rangok, hivatalok, intézmények magyar nyelvű reprodukálása. A fordító e tekintetben nem járt el teljes következetességgel. A terminusok egy részét magyarra fordítja: így lesz *imperator*-ból hadvezér vagy fővezér (ami végeredményben nem kifogásolható), és így lesz *pontifex*-ből következetesen főpap — ami már problematikus, mert hogyan fordítsuk akkor a *pontifex maximus*-t, és hogyan értse az olvasó azt, hogy egyszerre több főpap is volt (vö. pl. 32, 7) — még ha a szómagyarazát utal is a *főpapi testület*-re. Itt szerencsésebb lett volna a latin terminus meghagyása. Viszont másutt pl. a *praeco*, *praetor* terminusokat meghagyja latin eredeti formájukban. Ez a *praetor* esetében azért vitatható, mert Livius (és a fordító) ezt a görög *stratégos* jelzésére is használja. Ez az olvasóban zavart kelthet (még akkor is, ha a szómagyarazát meg is jegyzi, hogy praetor általában «előjáró» értelmében is áll). De ha másutt lefordítjuk az eredeti szakkifejezéseket, akkor éppen ott, ahol Livius latin szava maga is fordítás — ezt magyar szakkifejezéssel kellene visszaadni. Ugyanígy félreérthető, hogy Livius szavát átvéve, a görög gyarmatosítókat *colonus*-oknak nevezi (34, 58, 13) — főként ha a latinban nem is colonusokról, hanem *coloniákról* van szó. A colonusnak a mai olvasó számára egészen más értelme van. Ha szabad javaslattal élni az ismertetés keretében — az látszana a helyes eljárásnak, hogy a *latin* fogalmakat lehető következetességgel adjuk *eredeti formájukban*, mint a fordító is teszi a *praeco*, *praetor* stb. esetében — viszont a görögből fordított terminusokat mindig *magyar* szóval jelezzük (Livius *praetor*-át *stratégos*-nak fordítani nagyképűség lenne).

Magára a fordításra rátérve, és ismét nyomtatékosan hangsúlyozva annak *általában* nagyon magas színvonalát — mégsem lehet elzárkózni néhány megjegyzéstől. Nem mintha bármilyen következetesen visszatérő helytelen eljárást lehetne felfedezni — de itt-ott azért akad pontatlan vagy éppen téves fordítás. Ezeket a szöveg sorrendjében említem.

31, 1, 5: *velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediuntur* — nem egyszerűen azok, «akik a part menti sekély vizet elhagyva gyalog vágnak neki a tengernek» — mert ez Liviushoz méltatlan ostobaság volna, — hanem azok, akik a part menti víz sekély voltától *megevezestve* (inducti) követik el ezt a hibát; 31, 7, 9.: *Argos . . . non vetere fama magis quam morte Pyrrhi nobilitatos* — nem «amelyet éppoly híressé tett az ő őseinek dicsősége, mint Pyrrhus halála». A consul beszédében éppen fordítja — azt hangsúlyozza, hogy Argost nemcsak a saját (és nem «az ő») régi dicsősége tette híressé, hanem még inkább Pyrrhusnak a közelmúltban, Argos ostromakor bekövetkezett halála: íme, milyen félelmetes ellenfél az a macedon király, aki hatalmában tartja Argost, amely maga is erősebbnek bizonyult annál a Pyrrhusnál — aki nem is olyan régen megreszkettette Rómát. --, 44, 9: Livius itt nem azt mondja, hogy akkor az athénieknek csupán ehhez volt erejük (t. i. hogy írásban és szóban viseljenek háborút); a latin *valent praesens* Liviusnak az athéniekkel szemben általában érzett megvetését fejezi ki, akik «hősök» letűnvn, már csak szóban és írásban képesek «hadakozni»: tehát általános és nem egyetlen alkalomra érvényes megállapítás (Livius ismétlenül is gúnyorosan ír az athénieknek a múlt dicsőségéből táplálkozó nagyszájúságáról!). 31, 46, 4. A latin *passivum* (*id negatum Aetolis*) magyarul egyes számban fordítandó, tehát nem «megtagadták» — ti. nem a rómaiak tagadták meg kérésüket, hanem Attalus király. Uo. 11 :: a macedonok királyuknak nemcsak *fenyegetéseire* gondoltak (így a fordítás), hanem *fenyegetéseire* és ugyanígy ígéreteire is (*simul minarum simul promissorum*): így Philippus is jobb pszichológusnak tűnik, mint a fordítás alapján. Ugyanitt 15 :: a fordításból kimaradt, hogy a rómaiak már éjszaka (nocte) benyomultak a városba —, amit pedig Livius kiemel, hogy Attalusnak (aki csak hajnalban tört be) az érdemét csökkentse.

32, 2, 1 — a hamisított ezüstnek a próba alkalmával a negyedrésze nem «eltűnt», hanem pontosabban: «kiolvadt» (*pars quarta decocta*); uo. később: a latin *spes facta* nem fejezi ki pontosan azt, mint a magyar «megigérték nekik» (ti. a senatus a pun tuszok visszaadását); inkább csak «kilátásba helyezték» — ez a senatus mentalitását is jobban érzékelteti. 32, 8, 9: Attalus nem azt hajtja végre saját szavai szerint, amit a consulok óhajtottak (így a fordítás) — hanem: *quae imperarent Romani consules*, amire a consulok *utasítják*. Ez valóságban tükrözi a tényleges hatalmi viszonyokat, ill. Livius erről szóló nézeteit. 32, 17, 17: az ostromtoronyban tartózkodó katonák nemcsak látszatra rémültek

meg (mint a fordítás mondja), hanem *valóban* (bár ésszerűtlenül, indokolatlanul) megremültek (. . . *insanam trepidationem praebuerit*). A következő fejezetben (32, 18, 6) *Phocidis primo impetu Phanoteam sine certamine cepit* sive Phocis és Phanotea elfoglalásáról tudósít, mint a fordításban olvassuk, hanem a Phocishoz tartozó Phanotea városról szól. 32, 19, 5 nem L. Quinctiust és Attalust küldték megbízottakként a tárgyalásra, hanem L. Quinctius és Attalus megbízottait (*a . . . L. Quinctio et Attalo*), ugyanott 9 §: Livius nem azt mondja, hogy «senki nem volt tisztában, hogy saját városa senatusában mi lesz a véleménye» — hanem azt nem tudták, «*quid in senatu quisque civitatis suae . . . dicerent*» — tehát hogy ott «ki milyen véleményt fog nyilvánítani»; ezt az önmagában még érthető bizonytalanságot fokozza aztán Livius, amikor hozzáteszi, hogy «önmaguk előtt sem tudták tisztázni, hogy mit akarnak . . .». 32, 20, 2 fordítása: «. . . amelyekben a nehézségeket emelték ki és ajánlottak figyelmükbe» — szó szerinti, de kissé suta. A latinokban még előkerültek és amelyekre a hallgatóságot buzdították. 32, 33, 10 a latin *non quo quicquam agi putet eo colloquio* a fordítottja annak, amit a fordítás mond («. . . nem mintha nem hinné . . . »); 33, 11, 4 az aetolok Livius szerint «*iam tumentis querentisque mutatum victoria imperatorem*»; az összefüggésbe nem jól illeszkedik a *tumentis* (pl. acc.) «csak úgy dagadtak a gőgtől» értelmezése; inkább: akiket szétfeszített a düh, vö. a *tumere* hasonló értelmét 31, 8, 11.

33, 44, 5 «kevésbé rettegve néztek Hispaniára, ahol hatalmas háború kiterését várták» — a *fuert* praet. perf. miatt helyesebben: ahol *pedig korábban . . .* Ugyanígy pontatlan a praet. perf. visszaadása 34, 57, 4 «. . . akik közül többen Ásiában vagy a király mellett . . . tartózkodtak». Így értelmetlen, hiszen az itt szóbanforgó tárgyalásokra Rómában került sor; helyesen: az Antiochusszal folytatandó (senatusi) tárgyalásra 10 legatust jelöltek ki azok közül, akik részben Ásiában, részben Lysimachiában *már korábban* felkeresték a királyt («. . . *quorum pars aut in Asia aut Lysimachiae apud regem fuerant*») — tehát ismerték a problémákat. 34, 61, 9 *privatos suo periculo peccaturos stb.* nem felszólító mondat («ha egyes emberek vétkeznek, bűnhődjenek ezért ók maguks»), hanem gnómikus megállapítás: «ha magánember vétkezik, *csak önmagát veszélyezteti*» — de államférfinak tettei az egész népre hozhatnak veszélyt. Uo. 15 §: Aristo nem mondhatta, hogy nyilvánosan (*publice*) akarta a senatusszal felvenni a kapcsolatot — hiszen tárgyalásai titkosak voltak; itt a *publice* értelme: «hivatalosan az egész senatusszal». 35, 42, 8 — ahol Hannibalnak, «a pun száműzöttnek» «*fortuna*»-járól van szó, ez aligha «szerecsen» (Hannibal éppen nem volt «szerecsenfi»), hanem *sors*, *helyzet*. Hannibal ellenfele itt azzal érvel, hogy «a pun száműzöttet» *helyzete, sorsa* (mint száműzöttet) és *jelleme* (mint pun embert) egyaránt felelőtlen és megbízhatatlanná teszi. 35, 46, 4: *pauci utrimque ad colloquium congressi sunt*, a szórend miatt is azt emeli ki, hogy «mindkét fél részéről csak kevesen jelentek meg . . .».

Könnyen észrevehető, hogy a fordítással kapcsolatos észrevételek legtöbbször apróságokat, értelmezési árnyalatokat vettek célba, és csak ritkán került terítékre igazi «baki». De az a perspektivikus valószínűség, hogy Livius — mint más antik szerzőket is — egyre kevesebben fogják eredetiben, és egyre többen fordításos formában olvasni, sőt «tanulmányozni» — minden ókori szöveg fordítójára az árnyalatokra is ügyelő maximális *értelmi szöveghűség* kötelességét rója. Ezért nem tűnik talán fontoskodásnak vagy bakafántoskodásnak az, ha a recensenzeket az apróságokat is szóvá tette. Ez annál inkább indokolt, mert a 36–45. könyvek fordítása még nem jelent meg, és talán az itt leírtakból egy és más ott hasznosítható lesz.

Muraközy Gyula fordítói érdemet öregbítette a jegyzetanyag összeállításával is. A *Szövegmagyarázatok* tájékoztattak, tömörek és szükségesek. Egy-két helyen nyilván itt is lehetne pontosítani vagy bővíteni; pl. a 32,8-hoz (80. lap) fűzött megjegyzésben felesleges az *aedilis* tisztjére való hivatkozás, mert az *aedilitas* betöltése sohasem volt feltétele a magasabb tiszttség elnyerésének. A *cursus honorum* (inkább erre hivatkoznék, mint a *lex annalisra*) csak a *quaestura* — *praetura* — *consulatus* sorrendiségét írta elő. Nyilván felfogás dolga az is, hogy mit és mennyit magyarázunk. Ha a fordító-magyarázó mindig felvetette volna azt a kérdést — mi az, amit a latin és a görög nyelvet és a reáliák nagy részét nem ismerő olvasó magából a szövegből nem érthet meg — akkor valamivel bővebbre foghatta volna megjegyzéseit. Ha pl. Livius a thesszaliai Thaumacus város nevét azzal magyarázza, hogy «csodálatos» fekvése van — nem ártana egy utalás a görög *thaumazein* igére.

Méltánytalan lenne, ha az ismertetés valamilyen «hibajegyzékbe» torkollna és nem a legteljesebb elismerés és köszönet szavaival zárulna. Livius magyar megszólaltatója egymagában szinte egy egész «bizottság» munkáját végezte el: zajtalanul, szerényen, de annál eredményesebben. A magyarul is hozzáférhetővé tett Livius nemesak annak a

történetírónak művét teheti a hazai olvasók számára is közkinccsé, aki a rómaiak «saját» történetművelésének leghitelesebb tolmácsolója — hanem hozzásegíthet a római történet fontos folyamatainak jobb megértéséhez is. És e tekintetben az általában kevesebbet olvasott utolsó 15 könyv (31–45) még izgalmasabb, még tanulságosabb a koraiaknál: hiszen itt Livius akarva-akaratlanul a római hódító politikát kritikailag szemlélő szerzőkre, elsősorban Polybiosra is kénytelen volt támaszkodni. Ez a közvetetten és burkoltan kritikai ábrázolás teszi különösen vonzó olvasmánnyá az itt bemutatott könyveket: és ez a körülmény indokolja azt a reményünket is, hogy a fáradhatatlan fordító mihamarabb megajándékoz bennünket a még hátralevő könyvek legalább ilyen színvonalú — vagy netán még sikerültebb, még kevesebb kritikusi okvetetlenkedésre alkalmas adó fordításával.

HAHN ISTVÁN

PYRGI. Scavi del santuario etrusco (1959–1967). Notizie degli Scavi di Antichità, II. Supplemento al vol. XXIV (1970). Roma, 1972, 775 lap, 567 képpel és 4 színes táblával.

Keves etruszk ásatás keltett az utóbbi negyedszázadban olyan széles körben figyelmet, mint Pyrgi. Ezt részben az antik hagyomány, részben az első ásatási évadok eredményei indokolták. A görög forrásokban Pyrgoi-nak nevezett település etruszk nevét nem ismerjük. Az egyik leghatalmasabb etruszk városállam, Caere kikötője volt, alapítását az antik források anyavárosáéval együtt a pelagokra vezették vissza; fő nevezetességének gazdag és nagyhírű szentélyét tartották. A másfél évtizede kezdett ásatások az ókor óta emelkedett tengerszint által részben elborított városból elsősorban ezt a szentélyt tárták fel, s az első előzetes jelentések nyomán először az egyik templom mitológiai ábrázolású terrakotta domborművei, majd a kétnyelvű, pun és etruszk feliratot tartalmazó három aranylemez került az érdeklődés középpontjába. Az *Archaeologia Classica* c. folyóirat kétévénként rendszeresen előzetes beszámolót közölt az ásatásokról, egy terjedelmesebb jelentés az első két év (1957–58) munkáiról a *Notizie degli Scavi* 1959. évi kötetében jelent meg. Ezeknek és egyes darabok (elsősorban a feliratok) külön publikációinak nyomán máris terjedelmes irodalom keletkezett az új ásatás anyagáról. 1965 óta a római Museo di Villa Giulia külön termet szentelt az ásatások legfontosabb anyagának, 1972-ben pedig megnyílt a helyi Antiquarium, amelyben most már a többi kiásott anyag is mindenki számára megtekinthető. Az ásatások első szakasza 1967-ben lezárult; a három évi szünet után 1970-ben újra megindult munka eredményei, az *Archaeologia Classica* szokásos beszámolójának tanúsága szerint (23, 1971, 273–6) egyelőre nem változtatták meg lényegesen az első szakasz lezárásakor kialakult képet.

A most megjelent publikáció az ásatások egyéb, főleg római kori anyagát mellőzve, a szentélynek 1967-ig feltárt maradványait mutatja be. Az ásatást — a déletruriai régészeti főfelügyelőséggel együttműködve — a Massimo Pallottino vezetése alatt álló római egyetemi Etruszk és Itáliai Régészeti Intézet végezte. Pallottino volt az ásatás irányítója, tőle származik a kötet előszava és zárótanulmánya. Az ásatások tényleges vezetője kezdetől fogva G. Colonna volt, ő a kötet szerkesztője és legnagyobb részének írója; tőle származik a teljes topográfiai és építészeti leírás, a nagy mitológiai terrakottadomborművek és az akrotérian-figurák közzététele, továbbá a pénzeknek, az archaikus etruszk kerámia többségének, a kisebb tárgyak egy részének feldolgozása és a szentély alatt talált őskori település maradványainak publikációja. A többi részt, az egy E. Paribeni kivételével, aki az attikai fekete- és vörösalakos kerámikát dolgozta fel, a római tanszék vezetett vagy végző növendékei írták. A legnagyobb feladatot közülük F. Melis vállalta az épületdíszítő terrakották feldolgozásával, amiben A. Rallo működött közre; C. Canali Sisto a bucherio-edényeket, A. Melucco Vaccaro az etruszk feketemázás és a hellénisztikus kerámikát, F. R. Serra egyéb kerámia-fajtákat, G. Bartoloni a fogadalmi terrakottaszobrokat, M. T. Falconi Amorelli pedig a fémesszközöket dolgozta fel.

A publikáció hat nagy fejezetre tagolódik. Ezek közül öt az ásatás öt nagy térségét (A-templom; B-templom; a szentély főtere; a «C» jelzésű szent körzet; a szentély bejáratának körzete) tárgyalja, a hatodik azokat a terrakotta- és fémtárgyakat, amelyeknek eredeti hovatartozása bizonytalan. Az első öt fejezet azonos felépítésű: a régészeti-topográfiai leírás az építészeti tárgyalás, majd a térségben előkerült tárgyak műfajonként s ezen belül időrendben történő bemutatása követi.

Az A-templom, mint korábbi publikációk már rámutattak, a Vitruviustól leírt pódiumos, háromcellás, oszlopos *pronaos*-sal ellátott etruszk templomtípus legkorábbi